

Korompay Klára

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
korompay.klara@btk.elte.hu

Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek... és a magyar nyelvtörténet

A szinkrónia és a diakrónia viszonya: két hasonlat

A két megközelítési mód illeszthetősége, egymásra utaltsága vagy (egy számomra különösen kedves szót használva) dialógusa olyan kérdés, amely a nyelvről való gondolkodás során minduntalan felmerül, s újabb és újabb távlatok felé vezet. Kiválóan alkalmas tehát arra, hogy – mint átfogó, élő, megkerülhetetlen probléma – a különféle irányzatok párbeszédében is kitüntetett szerepet kapjon.

Azok számára, akik e kettősséghez a nyelvtörténet felől közelítenek, legalább két alaptétel egészen nyilvánvaló: egyfelől nem képzelhető el diakrón vizsgálat szinkrón metszetek nélkül, másfelől a régebbi korok szinkrón rendszereinek leírása éppúgy a nyelvtörténet feladatai közé tartozik, mint a változások számbavétele. Természetes ugyanakkor, hogy a szinkrón rendszer maga is szervesen kapcsolódik a diakróniához. Erre nézve jól ismert képek egész sorát lehetne felidézni. Ezek közül most kettőt villantanék fel.

Elsőként Roman Jakobsontól idézem: „Egy szinkronikus rendszer sohasem statikus. Hadd folyamodjak egy egyszerű hasonlathoz. Ha egy filmet figyelnek, és én megkérdem: »Mit látnak ebben a pillanatban?« – akkor önök nem statikus helyzeteket látnak, hanem gengszterek működését, futó lovakat és más mozgásokat. Csak a jegypénztár előtt találkoznak pusztán statikus látvánnyal, a kirakatban levő kinagyított filmkockákon. Sem a szinkrónia nem korlátozódik a statikusságra, sem a statikusság a szinkróniára.” (Jakobson 1972: 184) Önmagában is sokatmondó a cím: „A szinkrónia és a diakrónia egysége”.

Figyelmet érdemel, hogy Kosztolányi (akinek a nyelvről való gondolatai valószínűleg kincsésbányát jelentenek) ezzel sok tekintetben rokon gondolatot fogalmazott meg egy 1909-ből származó írásában: „Minden folyik, hullámszik és megújul. A nyelv is. Sőt a nyelv élete leginkább hasonlít a miénkhez, melyet megrögzíteni lehetetlenség, hisz múlt és jövő között örökös mozgásban halad előre, s stabilitása

legföljebb ahhoz a repülő nyílvevesszőéhez mérhető, melyet a fényképész rögzít meg egy ügyes pillanati felvételen.” (Kosztolányi 1971: 15) Jellemző mindkét esetben a szóhasználat: a *statikus* melléknév megjelenése egyfelől, a *stabilitás* főnév másfelől; ezek alkalmat kínálnak arra is, hogy felidézzük a „dinamikus szinkronia” jól ismert tudományos terminusát.

A szinkronia és a diakronia egymásra utaltsága: két magyar nyelvtörténeti példa

Mielőtt a címben jelzett kérdéskörre térnék, hadd idézzek egy-egy esetet arra, hogy par excellence diakrón kérdések megoldásához hogyan adhat kulcsot a szinkrón nyelvvizsgálat, illetve hogy par excellence szinkrón leíráshoz hogyan adhat magyarázó elvet a diakronia.

Az elsőre példa lehet a feltételes mód jelének keletkezéstörténete. Bárczi Géza egyik kései, egészen rövid közleményében (1973) a következőképpen fejti meg a *-na/-ne, -ná/-né* eredetét. Az, hogy az *-n* háttérben egy mozzanatos képző áll, régóta világos. A magánhangzós elem mibenléte körül viszont nagy volt a homály és a bizonytalanság. Bárczi eljárásának a lényege az, hogy egymás mellé állít két paradigmát: a feltételes mód jelen idejének összesen 12 alakját és az elbeszélő múlt megfelelő 12 elemét. Az eredmény a következő: a párhuzamos todalékok a kritikus magánhangzó tekintetében kivétel nélkül minden ponton megegyeznek. A 12 összevethető párból különösen érdekes az a három, ahol nem a szokásos *-ná/-né* jelenik meg. Ezek a következők: általános ragozás E/1.: veláris tő esetén egyik todalék sem illeszkedik (*várék, várnéke*); általános ragozás E/3.: mindkét todalék magánhangzója rövid (*vára, várna*); határozott ragozás T/1.: ez esetben alakilag egészen rendhagyó megoldással találkozunk (*vároké, várnóké*), igaz, hogy nem ma, hanem egy korábbi nyelvállapotban, például Arany János vagy Madách műveiben. (Azóta a *vároké* típus kihalt, a *várnóké* pedig ritkává, archaikussá vált.) A tanulság mindenesetre egyértelmű: a szerkezeti egyezések alapján a feltételes mód jelének második összetevője nem más, mint az elbeszélő múlt jele. Az, hogy más nyelvcsaládokban (például a román, germán és szláv nyelvekben) pontosan ugyanilyen háttere van a feltételes mód kifejezőeszközének, Bárczi okfejtésében csak megerősíti, egy újabb érveléssel támogatja a gondolatmenetet. Hangsúlyozom még egyszer: ennek alapját szinkrón összefüggések vetették meg.

Arra nézve, hogy (a nézőpontokat megfordítva) a szinkrón leíráshoz milyen nélkülözhetetlen magyarázó elvet adhat a diakronia, a sok lehetséges példa közül egy másik igei todalék viselkedését idézném. A felszólító mód *-j* jelének a *t* végű igékben (*vö. tartson, fusson*) *-s* alternánsa jelenik meg (vö. Kugler 2000: 114, 117). A *-j ~ -s* váltakozás szinkrón szempontból annyira meghökkenítő és értelmezhetetlen, hogy vagy lemondunk a magyarázatról, vagy jelezzük, hogy ez

történeti okokra vezethető vissza (vannak olvasók, akiknek ennyi elég is, s ezzel megoldottnak tekintik a kérdést), vagy pedig megvilágítjuk a kérdés hangtörténeti hátterét: eszerint a fenti szóalakok azért nem realizálódhattak **tartjon*, **futjon* formában, azaz [tty] ejtést mutatva, mert keletkezésük korában, az ősmagyarban, a magyar hangrendszerből még hiányzott a /ty/. Volt viszont ekkor egy hozzá közelálló affrikáta, a /cs/: az összeolvadás során először ilyen hang keletkezett, s különféle hangváltozások eredményeképpen ebből jött létre az igealakokban máig fennmaradt [cs] vagy [ss] (vö. Abaffy 2003: 119–120.) Ennek a levezetésnek van egy kétségbevonhatatlan hozadéka: a megértés élménye, az intellektuális öröm. Ez pedig nem lebecsülendő.

Magyartanítás és szabályok keresése

Rátérnék most a címben kiemelt kérdésre: arra, hogy a magyartanítás más anyanyelvűeknek hogyan vezethet el újra és újra a nyelvtörténethez. Amit mondani fogok, tapasztalatból származik, hiszen nyelvtörténészként vállalkoztam arra, hogy a Bordeaux 3, illetve a Párizs 3 Egyetemen magyar nyelvet, nyelvészetet, irodalmat, művelődéstörténetet tanítsak. A magyartanításhoz pedig (a szokásos, közkeletű nyelvkönyveken kívül) elsősorban leíró nyelvtanaink hathatós segítségére számítottam. S akkor kellett belátnom egy nagy igazságot: a magyar anyanyelvű beszélők számára készült tankönyvek, nyelvtanok a rendszer leírásában nemegyszer feltűnő fehér foltokat mutatnak, s alapvető kérdéseket néha fel sem vetnek. Mik a magyar mondat szórendi alapszabályai? Mi határozza meg a kétféle (általános és határozott) ragozás használatát? Ez a két kérdés – úgy gondolom – nyelvünk legátfogóbb strukturális jegyeit érinti. S előfordul, hogy éppen ezekről szinte semmit nem tud meg az olvasó. Mintha mindaz, amihez a nyelvérzék biztos irányítót kínál, nem kívánná meg, hogy szabályrendszerét a tankönyvekben módszeresen leírjuk – ez volt a benyomásom első kinti munkám idején, az 1980-as évek vége felé. Azóta persze születtek igényes elméleti szintézisek, amelyek bizonyos központi kérdéseket átfogó módon kidolgoznak, s vannak „gyakorlati magyar nyelvtanok” is, kifejezetten a külföldiek használatára – a tapasztalat mégis azt mutatja, hogy spontán kérdéseinkre (melyek a nyelvről való intenzív gondolkodás során egyre-másra felmerülnek) sokszor egyetlen kézikönyvben sem találunk választ. S ilyenkor jön el annak az ideje, hogy részint nyelvérzékünket, részint más irányú (például nyelvtörténeti) tapasztalatainkat mozgósítsuk.

Az alább következő esettanulmány a kétféle igeragozás területéről való. E hatalmas kérdéskör legalább három nagy tudományterületnek a tárgya: a finnugrisztikának, a magyar nyelvtörténetnek és a leíró nyelvtannak. A finnugor nyelvtudomány intenzíven kutatja, újabb és újabb megközelítési módokat javasolva a határozott ragozás kialakulásának megvilágítására (vö. Havas 2005,

Csepregi 2010). A magyar nyelvtörténet legnagyobb hangsúllyal az ősmagyar kor elejének eseményei kapcsán tárgyalja, a paradigmák keletkezéstörténetéről szólva (vö. Abaffy 1991: 127–139, Sárosi 2003: 159–169); elmondható ugyanakkor, hogy a nyelvtörténet több régi korszakára nézve született már leírás a kétféle ragozás használatának szabályrendszeréről (az ómagyar korra nézve vö. E. Abaffy 1991: 158–159, 1992: 225–232, R. Hutás 1991: 667–669, 1995: 280–286, Horváth 2003a; a XVI–XIX. századi erdélyi beszélt nyelvben való ingadozásokról vö. B. Gergely 2001). A harmadik terület, a leíró nyelvészet, szintén kezdi beemelni e fontos kérdést az egyetemi tankönyvekbe (vö. Rácz 1968: 278–282, Kugler 2000: 109–110, Balogh 2000: 416–417); a szintaktikai háttér elemzése megjelenik a *Strukturális magyar nyelvtanban* is (Bartos 2000: 738–743). A szabályok legrésztesebb leírását részint a *Nyelvművelő kézikönyvben* (vö. Rácz 1985), részint a más anyanyelvűek számára készült nyelvtanokban találjuk meg (vö. Keresztes 1995: 93–95, Hegedűs 2005: 277–280, Szili 2006: 111–132 stb.). Korántsem meglepő, hogy számos szabály felismerése és megfogalmazása az e téren szerzett tanítási tapasztalatokhoz köthető; e tapasztalatokból nem ritkán elméleti írások is születtek (vö. Szili 2000).

A kétféle igeragozás szabályrendszerének összefoglalására én is kísérletet tettem, a Horváth Katalin tiszteletére készült emlékkönyvben (Korompay 2004: 358). Onnan veszem át (néhány apró módosítással) az alábbi táblázatot (l. 152. oldal), amely áttekintést ad a főbb esetekről, mégpedig úgy, hogy megfordítja a szokásos nézőpontot: a kérdést nem úgy veti fel, hogy az egyik vagy a másik ragozás milyen esetekben használatos, hanem úgy, hogy a különféle (jórészt grammatikai) kategóriák – ha tárgy szerepét töltik be a mondatban – melyik ragozással járnak együtt. E fő kategóriák a táblázatban baloldalt helyezkednek el, a középső, illetve jobb oldali oszlop pedig mindegyiknél lehetővé teszi annak gyors áttekintését, hogy melyik esetben hol keresendő a prototipikus esetek, illetve hogy mennyire jellemző egy adott kategórián belül a kettős megoldás. A ritkított szedés (vö. 5. és 10. pont) azt érzékelteti, hogy egy adott kategóriának az utána következőkre is kihatása van.

A táblázatban vázolt összefüggések elvi kérdések egész sorát rejtik magukban. Közülük hármat jelzek itt.

Az egész kérdéskör közvetlenül kapcsolódik a határozatlan vs. határozott tárgyhoz, illetve – ennek hátterében – a határozottsághoz. Ennek megközelítéséhez fontos támpontokat ad Egedi Barbara előadása konferenciánkon („Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen”), melyben a szemantikai/pragmatikai határozottság mibenlétét, a szemantikai határozottság (referenciális azonosíthatóság) kérdéskörét ómagyar anyagon elemzi, sokirányú elméleti szakirodalom alapján (Egedi 2011).

TÁBLÁZAT

A kétféle igeragozás használataiban meghatározó szerepet játszó kategóriák:	Általános ragozással jár:	Határozott ragozással jár:
1. Tulajdonnév:		<i>Ismered Budapestet?</i>
2. Névelős (névelőtlen) főnév:	egy, ø: <i>Látok egy madarat. Madarakat látok. Kérsz vizet?</i>	a, az: <i>Látom a madarat. Látom a madarakat.</i>
3. Mutató névmás:	(Melléknévi és számnévi): ilyen, olyan, ennyi, annyi (...) -t: <i>Ilyen táskát kérek.</i>	(Főnévi): ezt, azt, ezeket, azokat: <i>Ezt a táskát kérem.</i>
4. Személyes névmás:	(1. és 2. személy): engem, téged, minket, titeket: <i>Látsz engem?</i>	(3. személy és magázó formák): őt, őket, önt, önöket, magát, magukat: <i>Látod őt?</i>
5. Birtokos személyjelas főnév (vele együtt a 6–8. is):		<i>A barátomat látom.</i>
6. Birtokos névmás:		<i>Odaadom az enyémet.</i>
7. Birtokos jelzős szerkezet, illetve birtokjelas főnév:		<i>Ismerem Budapest történetét. Madridét nem ismerem.</i>
8. Visszaható névmás:		<i>Látjuk magunkat.</i>
9. Kölcsönös névmás:		<i>Látjuk egymást.</i>
10. Kérdő névmás (vele együtt a 11–12. is):	kit, mit, kiket, miket, milyen (...) -t, mennyi (...) -t, hány (...) -t? <i>Milyen virágot kérsz?</i>	melyik (...) -t, hányadik (...) -t? <i>Melyik virágot kéred?</i>
11. Vonatkozó névmás:	akit, amit, amely (...) -t, akiket, amiket, amelyeket, amilyen (...) -t, amennyi (...) -t, ahány (...) -t: <i>Válassz, amit akarsz.</i>	amelyik (...) -t, ahányadik (...) -t <i>Válassz, amelyiket akarod.</i>
12. Határozatlan és általános névmás:	valakit, valamit, mindenkit, mindent, senkit, semmit, valamilyen (...) -t, valamennyi 'néhány' (...) -t: <i>Péter keres valamit.</i>	valamelyik (...) -t, egyik (...) -t, másik (...) -t, valamennyi 'összes' (...) -t, mindet: <i>Péter valamelyik újságot keresi.</i>
13. Számnév:	(Tőszámnév): <i>Három tollat kérek.</i>	(Sorszámnév): <i>A harmadik tollat kérem.</i>
14. Tárgyi mellékmondat:		<i>Azt hiszem, itt a tavasz. Tudom, hogy itt a tavasz.</i>
15. Főnévi igenév:	(Ha annak nincs saját tárgya, vagy határozatlan tárgya van): <i>Akarsz táncolni? Akarsz látni egy jó filmet?</i>	(Ha annak saját határozott tárgya van): <i>Akarod látni ezt a jó filmet?</i>

Egy újabb, összetett kérdés a következő: milyen mértékben rajzolódik ki belső összefüggés egyfelől az általános ragozás és a határozatlan tárgy, másfelől a határozott ragozás és a határozott tárgy között? Egyes esetekben (például 1., 2., 3., 5. stb.) ilyen összefüggés világosan megragadható. Ugyanakkor jó megfontolni Kiefer Ferenc figyelmeztetését a magyar igeragozásra nézve: „Annak eldöntése, mikor kell alanyi, és mikor tárgyas ragozást használni, a mondattanba tartozik. Itt csak jelezzük, hogy a határozatlanság-határozottság nem mindig a meghatározó tényező” (Kiefer 1998: 210). Példái között „talán a legnagyobb rejtély”-ként a személyes névmási tárgy eseteit emeli ki: „Azt nyilvánvalóan nem mondhatjuk, hogy míg az első és második személyű névmások határozatlanok, a harmadik személyű névmás határozott.” A személyes névmási tárgy (vö. táblázat, 4.) kérdéskörének megvilágítása valóban különleges feladat, igazi kihívás mindazok számára, akik a magyart más anyanyelvűeknek tanítják. (Személyes tapasztalatokról vö. Korompay 1998.)

Végül megfontolást kíván magának a belső összefüggésnek a természete is. Legátfogóbb módon viszonyként, mégpedig egyeztetési viszonyként írható le az adott ragozás és egy adott tárgyfajta összefüggése. Ha a kérdés a keletkezéstörténetre irányul, nyilvánvaló, hogy az igeragozási rendszer és annak funkciói jelentik a kiindulópontot. Ha viszont a magyarul tanuló külföldiek szempontjából gondoljuk át a kérdést, célszerű úgy közelíteni, hogy bizonyos típusú tárgy mellett milyen ragozást használunk.

Az alábbiakban ezt a szempontot követve próbálom feszegetni két egymással összefüggő kategóriának, a kérdő és a vonatkozó névmásoknak a kétféle ragozással kapcsolatos kérdéseit.

A kérdő névmási tárgy és az igeragozás

Kérdő névmási tárgy esetén a prototipikus esetekben általános ragozást használunk:

- (1) a. Mit olvasol?
- b. Milyen könyvet olvasol?
- c. Hány könyvet olvasol?

A *melyik* kérdő névmás mint sajátos kivétel

A kérdő névmások körében a *melyik* az egyetlen olyan elem, amely tárgyi szerepben határozott ragozású igealakot kíván:

- (2) a. Melyik könyvet olvasod?
- b. Melyiket olvasod?

Az ilyenkor megjelenő határozott ragozás szorosan összefügg az *-iké* morféma (az ún. „kijelölő jel”) grammatikai természetével. Ez ugyanis egy nagyobb halmazból mindig egy meghatározott elemre utal; olyannyira egy meghatározottra, hogy használata lényegében az egyes számra korlátozódik.

Lehet-e egyáltalán a fenti mondatokat többes számba tenni? A választékos nyelvhasználatban él egy lehetőség, amely az *-iké* morféma kiiktatásával jön létre:

(3) Mely könyveket olvasod?

Nyelvtanilag ez tökéletesen szabályos; a mindennapos nyelvhasználatban azonban ritka. Ugyanakkor beszélt nyelvi tapasztalatok alapján az alábbi mondat is figyelmet érdemel:

(4) Melyik könyveket olvasod?

Önmagában nézve e szerkesztésmód szokatlan, grammatikalitása is kérdéses. Egy jó nyelvérzékű kollégámmal latolgattuk ennek használati körét. Az ő véleménye az volt, hogy lehet ilyet mondani, de csak egy adott kontextusban: ha előttünk vannak a könyvek, és ha tudjuk, hogy az adott személy egyszerre több könyvet olvas.

Másik kiinduló mondatunk (2b. *Melyiket olvasod?*) többes száma tapasztalataim szerint gyakrabban hallható:

(5) Melyikeket olvasod?

A névmási alak másodlagos volta, analógiás jellege persze erősen érezhető, s a kontextus itt is nélkülözhetetlen.

Az ilyen típusú példák mérlegeléséből azt szűrhetjük le, hogy a *melyiké?* használata sokat bíz a beszédhelyzetre: már eleve épít a beszélő és a hallgató közös tudásának bizonyos összetevőire, mégpedig az aktuális helyzet vonatkozásában.

Az *-iké* morféma használati köre természetesen túlmutat a fenti kérdő névmáson. Beépült számos különféle névmási alakba: *egyiké, másiké, valamelyiké* stb. Kapcsolódhat közép fokú melléknévhez: *nagyobbiké*. (Ilyenkor gyakran elétezzük a határozott névelőt is: *a nagyobbiké*.) Jellegetes elemévé vált a sorszámneveknek: *másodiké, sokadiké* stb. Mindezek a grammatikai kategóriák – ha tárgyként szerepelnek a mondatban – egyértelműen határozott ragozást kívánnak.

Ez a tény pedig elvezet a morféma történeti, eredetbeli kérdéseihez is. Mi lehet a háttere annak, hogy az *-iké* ilyen mértében összefügg a határozottsággal, s ilyen mértékben kötődik az egyes számhoz is? *A magyar nyelv történeti nyelvtanának* a munkálatai során a névszójelekről szólva megpróbáltam az *-iké* keletkezéstörté-

netéről képet adni. Egyetlen elfogadható eredeztetést találtam a szakirodalomban: a T/3. birtokos személyjelből való származtatást. Eszerint: az *egyik* eredetileg ezt jelentette: 'együk', azaz 'egyikük'. Annak idején ezt a magyarázatot hosszan latolgattam, s vele kapcsolatban több bizonytalansági tényezőre hívtam fel a figyelmet (Korompay 1992: 353–354). Közvetlenül a *Történeti nyelvtan* fejezeteinek megírása után, 1987-ben vettem irányt először a franciaországi magyartanítás felé. Ott és akkor érlelődött meg bennem az a felismerés, hogy a kétféle igeragozás használata szempontjából az *-ik* abszolút meghatározó elem: ahol megjelenik, ott kötelezővé válik a határozott ragozás. Ez a tény pedig összevethető a birtokos személyjelek tökéletesen párhuzamos viselkedésével. (Ez utóbbiakra nézve lásd a táblázat 5–8. elemeit.) Mindezek fényében, a magyartanítás tapasztalataival gazdagodva, azt kell mondanom, hogy az *-ik* morfémanak a T/3. birtokos személyjelből való származtatását ma valószínűbbnek tartom, mint azelőtt. Újabb adalék ez számomra ahhoz, hogy a szinkronia elmélyültebb tanulmányozása akár módosíthatja is, de mindenképpen finomítja a diakrón kérdésekre adott válaszainkat.

A vonatkozó névmási tárgy és az igeragozás

A vonatkozó névmások és az igeragozás kapcsolata a témakörnek talán a legérdekesebb esete, itt ugyanis már maga a főszabály töprengésre készíti a nyelvhasználót. Figyeljük meg az alábbi példát:

(6) Kati azt a könyvet olvassa, amelyet Jánostól kapott karácsonyra.

A helyzet egyértelmű: *akit*, *amit*, *amelyet* stb. után általános ragozású igealak áll. Mégpedig annak ellenére, hogy a tartalmi elemek egész sora azt a benyomást keltheti, hogy a tárgy határozott. Fokozhatjuk kedvünk szerint a tartalmi determinálást, szűkíthetjük a végletekig a számba jöhető összes valóságelemet:

(7) Itt van az az egyetlen ember a világon, akit erre a feladatra alkalmasnak találok,

– mindez semmit nem változtat azon, hogy a vonatkozó névmási tárgy általános ragozást vonz. Kétségtelenül van ebben valami különös. Úgy gondolom, legjobb, ha a talány megfejtését nem a valóság logikájára vagy a mondat szemantikájára, hanem a vonatkozó névmás eredetére, tehát egy jellegzetes diakrón szempontra alapozzuk. A vonatkozó névmás ugyanis a kérdő névmásból lett; márpedig ha a kérdő névmás mellett általános ragozást használunk, akkor ezt a megszilárdult egyeztetési kapcsolatot a belőle származó vonatkozó névmás is mintegy megörökölte – tekintet nélkül azokra a szemantikai eltérésekre, amelyek a két névmásfajta

között kialakultak, s tekintet nélkül arra az alaki és szerkezeti változásra, hogy az utalószó szerepű mutató névmás beépült a vonatkozó névmásba (*az, ki* → *aki*). (A használati szabály ilyen magyarázatára vö. Abaffy 1991: 159, 1992: 227–228, a vonatkozó névmás kialakulására vö. Sipos 1991: 397–399.)

Azt egyébként, hogy a vonatkozó névmás és az igeragozás egyeztetési szabályrendszerében bizonyos belső ellentmondást érezhet a beszélő is, a mai magyar nyelvhasználat ingadozásai jól mutatják. Élőszóban fogalmazott, hosszú mondatokban (amilyeneket például rádióriportokban hallani) feltűnő gyakorisággal jelentkezik a fenti normától való eltérés: vonatkozó névmási tárgy után, többnyire a mondat végén, váratlanul határozott ragozású igealak jelenik meg. Például:

- (8) Gondoljunk azokra az új technikai eszközökre, amelyeket évtizedek óta az emberek százmilliói használnak.

Szinte hetente hallok ilyen típusú mondatokat. Megfigyeléseim szerint e jelenség különösen gyakori olyankor, ha a két kritikus elemet sok bővítmény választja el egymástól. (Ez a körülmény valószínűleg fokozza a determináltság benyomását, s így a határozott ragozásnak kedvez; másrészt – a távolság miatt – egyre lazítja a két kritikus mondatrész egymásra vonatkoztatását, azaz megnehezíti az egyeztetési szabály szem előtt tartását.) Ehhez még egy megfigyelést fűznék: bizonyos múlt idejű igealakok kapcsán mintha különösen gyakori lenne e jelenség. Például:

- (9) Felsoroljuk azokat a rendeleteket, amelyeket az elmúlt év során hozták.

Ennek háttere az lehet, hogy a kétféle ragozás alaki eltérése ebben az esetben mindössze egy magánhangzó-hosszúságra zsugorodik: *hoztak* – *hozták*.

Álljon itt befejezésül egy frissen hallott példa:

- (10) Bármilyen órát, amit felajánlottak neki, ellátta.

Föltehető, hogy itt a mellékmondat beiktatása okozott irányváltást. Ha azt kivennénk a mondatból, az eredeti szabály rögtön érvényesülne:

- (11) Bármilyen órát ellátott.

Az ilyen irányváltásos esetekben mindig érdemes számba venni azokat a párhuzamos szerkesztésmódokat is, amelyek hatásával számolhatunk, s amelyekben határozott ragozás jelenik meg:

- (12) Bármilyen órát ajánlottak fel neki, ellátta (azokat).

Az efféle jelenségeknek bizonyára a mondatátszövődéssel is vannak kapcsolatai.

Egy fontos tanulságot ennek nyomán meg kell fogalmazni. Általános az a vélekedés, hogy amilyen nehéz a kétféle igeragozás szabályainak az elsajátítása a magyarul tanuló külföldiek számára, olyan könnyen, egyértelműen érvényesítik e szabályrendszert a magyar anyanyelvű beszélők, még a legkisebbek is. Ma már úgy gondolom, hogy ennek az általánosításnak az érvényét korlátozni és pontosítani kell. Az esetek egy részében a fenti megállapítás kétségtelenül igaz (*Mit látsz? Látom a repülőt* stb.), ám bizonyos pontokon a szabályok követése se nem könnyű, se nem általános. Úgy tapasztalom, e téren egy nyelvi változásnak vagyunk tanúi, melynek legfontosabb jellemzője a korábbi szabályrendszer fellazulása. Az idézett példák mind azt az irányt jelzik, hogy vonatkozó névmási tárgy mellett terjed a határozott ragozás is. (Ez a jelenség az erdélyi régiségben is kimutatható, vö. B. Gergely 2001.) Ugyanakkor (más kontextusban) az ellenkező tendencia: az általános ragozás térhódítása is megfigyelhető. A sokféle ingadozás kapcsán nagyon megszívlelendők Horváth László (2003b) megfigyelései és elemzései. Az egész kérdéskör megérdemelne egy elmélyült vizsgálatot.

Az *amelyik* vonatkozó névmás és a nyelvhasználati gyakorlat

A kiemelt névmási elemek még egy kérdést tartogatnak számunkra: hogyan viselkedik a kétféle igeragozás szempontjából a tárgyként megjelenő *amelyik* vonatkozó névmás? Az eddigi tapasztalatokra építve könnyű megjósolni, hogy az *-ik* jelenléte már eleve eldönti a kérdést a határozott ragozás javára. Ugyanebbe az irányba mutat egy másik, fent látott összefüggés is: a vonatkozó névmás szabályrendszere mindig követi a megfelelő kérdő névmását. A helyzet tehát tökéletesen egyértelműnek látszik; a gyakorlat azonban néha váratlan kérdéseket vet fel. Mérlegeljük a következő mondatot:

(13) Kati azt a könyvet olvassa, amelyiket Jánostól kapta karácsonyra.

Elvileg ez a mondat szabályosan van megszerkesztve, a nyelvérzék mégis könnyen elbizonytalanodik, kételkedni kezd az igealak helyességében. Vajon miért? Kiindulópontunk az a benyomás lehet, hogy nem szoktunk ilyenfajta mondatot alkotni. Ennek háttere pedig bizonyára az, hogy van egy párhuzamos, sokkal természetesebb szerkesztésmód (vö. (6)), amelyet korábban már idéztünk:

(14) Kati azt a könyvet olvassa, amelyet Jánostól kapott karácsonyra.

Ebben a mondatban *-iké* nélküli vonatkozó névmás szerepel, ami általános ragozást kíván. A két mondat tehát szinte teljesen azonos, az *-iké* megléte vagy hiánya szerint azonban az igealak-használat kétfelé ágazik: *kapta* vagy *kapott*. Az a gyanúm, hogy ez a kettősség kelt zavart. S mivel az utóbbi szerkesztésmód sokkal gyakoribb, az elsőt bizonytalanul fogadjuk, noha grammatikai hibát nem találunk benne.

Megközelíthetjük a kérdést egy másik oldalról is: az *amelyiké* névmás legjellegzetesebb használati köréből kiindulva.

Vizsgáljunk meg néhány olyan esetet, amelyek a kétségnek még az árnyékát sem vetik fel:

- (15) a. Azt a könyvet olvasod, amelyiket akard.
 b. Azt a képet adom neked, amelyiket kéred.
 c. Azt adom neked, amelyiket kéred.

Ezek a tömör mondatok nemegyszer párhuzamos szerkesztésűek; nagy hangsúlyt kap bennük az ismert elemekre való visszautalás, az ismétlődő elemek elhagyása, a beszédhelyzetre való hagyatkozás.

Míndez olyan irányt adhat a gondolkodásnak, hogy a mérlegelendő (13) mondat szokatlansága talán éppen abból fakad, hogy semmit sem bíz a beszédhelyzet ismeretére. Nyoma sincs benne párhuzamos szerkesztésmódnak; két tagmondatában két különböző állítmány jelenik meg, melyek jelentésükben nem kapcsolódnak szorosan egymáshoz, s történetesen még az igeidők tekintetében is különböznek. Talán „túl sok ez” az *-iké* morfémának, amely annál természetesebben működik, minél nagyobb mértékben építhet a beszédhelyzet ismeretére. Az a kiemelő funkció, mely ennek a névmásnak a leglényegesebb sajátossága, foltehetőleg akkor lép igazán előtérbe, ha bizonyos (a szituációból vagy a szövegelőzményből ismert) elemeket nem szükséges külön megnevezni vagy megismételni. Mindez azt is jelentheti, hogy a szabályok pontosabb leírásához a pragmatikán keresztül vezet az út.

Összegzés

Előadásom címében két nézőpont találkozása szerepelt: magyartanítás más anyanyelvűeknek és a magyar nyelvtörténet. Ez a megközelítési mód (egy sajátos, nem mindennapos látószögből) a szinkrónia és a diakrónia egymásra utaltságáról tanúskodott. Eleinte olyan útvonalon haladt a gondolatmenet, ahol konkrét kérdésekre aránylag konkrét válaszok születtek, miközben maga a kérdés hol az egyik irányból érkezett, hol a másiktól: a *melyiké* kapcsán a diakrónia felől, a vonatkozó névmások esetében a szinkrónia oldaláról. Az utolsó pont egy rejtélyesebb területhez, az *ame-*

lyik névmás használati szabályaihoz vezetett. Ez pedig újabb kérdéseket vetett fel, amelyeket csak feszegetni próbáltam, immár a szinkronia felől közelítve.

Egy dolog bizonyos: a két megközelítési mód viszonya nem „vagy-vagy” viszony, hanem valami egészen más. Ez az „egészen más” foglalkoztatott minket ezen a konferencián.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Az ősmagyar kor. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- Balogh Judit 2000. A tárgy. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 414–422.
- Bárczi Géza 1973. A magyar föltételes mód jelének eredetéhez. *Magyar Nyelv* 69: 210–212.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Csepregi Márta 2010. A tárgyragozás kialakulásának történetéhez. In: Hári Gyula (szerk.) „*Végetlen a tér, mely munkára hív*”. *Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára*. Pannon Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Veszprém. 50–58.
- Egedi Barbara 2011. Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: *Jelen kötet*.
- B. Gergely Piroska 2001. Az általános és határozott igeragozás keveredése a XVI–XIX. századi Erdély beszélt nyelvében. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 19–28.

- Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Uráli grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4., Budapest. 147–185.
- Hegedűs Rita 2005. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth László 2003a. A szó szerkezet-történet. A tárgyas szerkezetek. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 239–240, 438–444, 666–667, 762, 833.
- Horváth László 2003b. Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben. *Magyar Nyelv* 99: 25–33.
- R. Hutás Magdolna 1991. Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 649–672.
- R. Hutás Magdolna 1995. Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szövegrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 247–317.
- Jakobson, Roman 1972. A szinkronia és a diakronia egysége. In: Uő: *Hang – Jel – Vers*. 2., bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest. 177–185.
- Keresztes László 1995. *Gyakorlati magyar nyelvtan*. 2., javított kiadás. Hungarolingua, Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.
- Kiefer Ferenc 1998. Az igeragozás. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 210–220.
- Korompay Klára 1992. A névszójelek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 321–354.
- Korompay Klára 1998. „Megengedi Ön, hogy elkísérjelek?” A személyes névmási tárgy és az igeragozás kérdésköréhez. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Budapest. 107–112.
- Korompay Klára 2004. Magyartanítási tapasztalatok francia anyanyelvű diákok körében: az általános és a határozott ragozás kettősségéről. In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattay Helga (szerk.): „...még onnét is eljutni túlra...”.

- Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére.*
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 354–360.
- Kosztolányi Dezső 1971. Öreg szavak. In: Uő: *Nyelv és lélek.*
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 13–16.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.):
Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
104–126.
- Rácz Endre 1968. A tárgy. In: Bencédy József – Fábrián Pál –
Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.*
Tankönyvkiadó, Budapest. 270–284.
- Rácz Endre 1985. „tárgyas vagy alanyi ragozás” (11 szócikk).
In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.):
Nyelvművelő kézikönyv II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
959–974.
- Sárosi Zsófia 2003. Az ősmagyar kor. Az igeragok. In: Kiss Jenő –
Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó,
Budapest. 159–169.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar
nyelv történeti nyelvtana I. A korai ősmagyar kor és előzményei.*
Akadémiai Kiadó, Budapest. 353–400.
- Szili Katalin 2000. A tárgyasság a magyar nyelvben. (A tárgyasság
morfoszintaktikai összefüggései). *Magyar Nyelvőr* 124:
356–369.
- Szili Katalin 2006. *Vezérlőkönyv a magyar grammatika tanításához*
(*A magyart idegen nyelvként oktató tanároknak*). Enciklopédia
Kiadó, Budapest.

SUMMARY

The meeting of perspectives suggested in the title (When two perspectives meet: teaching Hungarian as a foreign language and the historical study of Hungarian) may seem highly unusual. It either occurs when a Hungarian historical linguist ventures into the practice of teaching her native language to foreigners (this was the case with the present author who formerly worked at Bordeaux 3 and Paris 3 Universities as a guest lecturer in Hungarian studies), or when a language teacher takes the opposite route in search of illuminating explanations for her students.

Teaching in a different linguistic environment brings to the surface several hidden regularities of the native language, ones that

frequently go unnoticed in reference grammars. And as no appeal can be made to the instinctive knowledge of students, it becomes a daily challenge for the teacher to set up new rules and improve them as necessary.

In this paper, I investigate the regularities of the two Hungarian verbal paradigms known as 'general' (*általános*) and 'definite' (*határozott*), with special regard to interrogative and relative pronouns functioning as objects. Of particular interest will be the fact that relative pronouns typically go with the general paradigm, which is as surprising from a synchronic perspective as it is natural from the diachronic viewpoint. The unique behaviour of certain pronouns (*melyik* 'which (interr.)', *amelyik* '(that) which') also invites a historical approach; even more to the point, though, it raises some puzzling questions about current language use.